

ДО ПРОБЛЕМИ ПОШУКУ ОДИНИЦІ АНАЛІЗУ САМОСВІДОМОСТІ

Юрій МАКСИМЕНКО, Тетяна ІЛЬІНА

Copyright © 2003

Суспільна проблема. Категорія суб'єктивної реальності (“Я”, “самість”, “власне людського у людині”) в останній час опинилась у центрі загальнопсихологічного аналізу. На думку багатьох авторів, це – найважливіший аспект питання про родову специфіку людини, відмінність її способу життя від інших його форм. Людської сутності треба досягти, здобути її вершини. І цей грандіозний процес привласнення особою самої себе здійснюється і координується власним Я. Саме з розвитком людини пов'язані як усвідомлення, так і реалізація перспектив економічного, соціального й духовного зростання суспільства.

Необхідність вивчення самосвідомості, як специфічної людської сутності, визначається ускладненням практичних потреб: реалізацією особистісно зорієнтованого підходу у навчанні й вихованні, системними економічними нововведеннями і природними трансформаціями самосвідомості громадян, співіснуванням численних психотерапевтичних напрямків, котрі домагаються корекції змінених станів свідомості та пов'язаних з ними девіантних форм поведінки і водночас їх недостатнім концептуальним обґрунтуванням.

Мета статті полягає у спробі обґрунтування одиниці аналізу самосвідомості, що обстоює таке припущення: у контексті самосвідомості можливо створення єдиної теорії переживання, яка б концептуально об'єднала у собі переживання-споглядання та переживання-діяльність.

Основна ідея дослідження полягає у постановці проблеми поширення традиційної проблематики вивчення свідомості та самосвідомості як залежних сфер, вивчення яких має і теоретичний, і прикладний аспекти. Свідомість подана не тільки як фундаментальне поняття, а й межує у системі інших психологічних категорій. Водночас вона розглядається і як реальне явище життя, котре із труднощами підлягає теоретизації та об'єктуванню, навіть більше – викликає сумнів у можливості його наукового пізнання засобами сучасної психології. Разом з тим кожен автор, пропонуючи власну концепцію свідомості, виходить передусім із змісту власної індивідуальної свідомості. Отож, на наше переконання, для розуміння свідомості необхідна не лише об'єктивація, а й персоніфікація.

Авторська концепція розвиває уявлення про принципи діалектики: людина упродовж життя набуває таких якостей, які однозначно не визначаються ні зовнішніми впливами, ні внутрішніми природними даними. Вони є результатом їх взаємодії, тобто життєдіяльності людини як єдиного саморегульовального цілого. Це відповідає принципу спричинення (детермінізму) у розумінні С.Л. Рубінштейна, котрий, підкреслюючи роль внутрішнього моменту самовизначення, зазначав, що тільки зовнішня детермінація зумовлює внутрішню порожнечу. Відповідно до зазначеного, самосвідомість становить той зміст свідомості, де присутнє Я як центр, котрий організує

структуру і змістове наповнення індивідуальної свідомості. Звідси походить неперехідна значущість виділення одиниці аналізу самосвідомості як методологічної основи наукового пізнання. На наш погляд, ця одиниця не може бути універсальною, а визначається конкретними завданнями дослідження. Вона є відтворенням частини життєвого світу – ковітальної ситуації та внутрішнього суб'єктивного світу людини і формовиявляється як переживання Я, себто як певна довершена внутрішня картина її ситуаційно спричиненого життя.

Сутнісний зміст: обговорюється проблема визначення одиниці аналізу самосвідомості як показника методологічної зрілості теоретичної психології; пропонується у предметному контексті самосвідомості створити єдину теорію переживання, де одиницею аналізу є переживання Я, котре завжди персоніфікує внутрішню картину ситуації.

Ключові слова: *свідомість, самосвідомість, одиниця аналізу, переживання-споглядання, переживання-діяльність, переживання Я як внутрішня картина життєвої ситуації.*

Від моменту виділення людини з природного середовища та утворення людської спільноти потреба зрозуміти світ є однією з найважливіших. Узагальнено це прагнення Сократ сформулював так: *“Зрозуміти себе – означає зрозуміти все”*.

З'ясування природи та динаміки свідомості людини – наріжний камінь побудови людиною розумною адекватної, переважно наукової, картини світу. В сучасній літературі достатньо дискусійних концепцій, що розглядають походження, структуру, динаміку та механізми свідомості. З позицій філософської рефлексії – це погляд на свідомість як граничну філософську категорію, як *“філософію вголос”* (М.К. Мамардашвілі), пізнання психіки як синергетичного об'єкта (Г.І. Рузавін, М.М. Мойсеєв, І.В. Єршова-Бабенко); дослідження дисипативних

структур Брюссельською школою на чолі з І. Пригожіним; концепція філософії незамкненості (І. Яковенко). Крім того, за концептуальну основу міждисциплінарних досліджень Є.П. Веліхов, В.П. Зінченко, В.О. Лекторський взяли методологічну ідею витлумачення свідомості як *“духовного організму”*, оснащеного функціональними органами. Для пояснення проблем сприйняття, формування образу, здатності людини пізнавати нейрофізіолог К. Прибрам запропонував голографічну гіпотезу. Оригінальні авторські погляди на свідомість обґрунтовують також А.Ю. Агафонов (розуміння людини через смисл), В.М. Алахвердов (свідомість як механізм перевірки здогадки про оточуюче), В.А. Ганзен, В.П. Зінченко (функціональна структура свідомості), М.І. Щербаков (кластерна теорія інтеграції психіки) та ін.

Наведений перелік цікавий не тільки змістовним аспектом, а й тим, що кожний автор пропонує концепцію у системі більш близьких і зрозумілих йому координат. Зокрема, дослідник, виголошуючи наукову ідею, спирається на зміст власної свідомості, у результаті здобуваються описи одного й того ж явища. Отож без задіяння власного Я до *“життя”* свідомості не тільки залишається не зрозумілим, що вона собою являє, а й відсутній суб'єкт, який потребує відповіді на це питання.

Отже, для визначення того, що є свідомістю недостатньо вказівки на органи або діяльності, які здійснюються в духовній сфері організму. Потрібно звернутися до специфічних координат, скажімо Я-концепції, самопізнання особистості тощо. Іншими словами, для полегшення розуміння природи свідомості доцільна не стільки об'єктивація її структури, скільки персоніфікація. Тоді, можна впевнитись, що самосвідомість організує внутрішню структуру свідомості, надає їй цілісності й бажаної змістовності, причому у функціональних межах присутнього Я.

М.К. Мамардашвілі висловлював думку про те, що те чи інше розуміння свідомості відкриває філософу можливість його особистісної реалізації у вигляді не лише суми знань, а й реалізованого способу буття та мислення. Розглядаючи проблему автономії свідомості від тілесного організму, В.П. Зінченко припустив, що певною самодостатністю від духовного організму і від свідомості володіє *самоусвідомлювальне Я*, котре стосовно власної свідомості відіграє роль діяча і спостережувача [6]. Тому цілком зрозуміло, що у концептуальному форматі загальної психології вищою мірою цікаво поширення традиційної проблематики у вивченні свідомості та самосвідомості як сфер, дослідження яких має теоретичний та прикладний аспекти.

Водночас, за словами Л.С. Виготського, підходячи до упередженого пізнання, треба розв'язати проблему аналізу. Відомо, що специфіка психологічного аналізу визначається трьома основними моментами: а) аналіз проводиться над процесом, а не над річчю; б) він розкриває реальний каузально-динамічний зв'язок та відношення і в) є генетичним, тому що повертає до вихідної точки та відновлює усі процеси розвитку, тим більше коли мовиться про "психологічну скам'янілість" [4].

Зазначені принципи аналізу психічного з позицій реалізації процесуально-динамічного підходу до вивчення самосвідомості, на нашу думку, видаються вельми актуальними. Але знову виникає питання: що являє собою психічна реальність, котра втілює самосвідомість? Кожна психологічна школа намагалась знайти свою унікальну "клітинку" психічного. Тому суперечності між різними теоретичними системами найяскравіше виявляються саме при обмірковуванні характеру одиниці аналізу.

Треба підкреслити, що нині саме поняття одиниці аналізу не розроблене достатньою мірою. Щонайперше немає усталеного визначення, не обґрунтовані

нормативні критерії, не доведено, чи може бути одиниця аналізу універсальною, чи визначається дослідницькими завданнями. Подібний стан, як пишуть Н.Д. Гордеева та В.П. Зінченко, можна пояснити "недостатньою методологічною культурою сучасної психології", з чим, гадаємо, неможливо не погодитись [5].

На сьогодні склалася наукова традиція, яка базовими принципами виділення одиниці аналізу психічного вважає такі принципи: а) нерозкладаності цілісності, б) первинності психічного, в) гетерогенності, г) розвитку [1]. Саме ці міркування спонукали нас обґрунтувати аналітичну одиницю самосвідомості. Її вибір, з одного боку, носить довільний позалогічний характер, заснований на вірі в те, що обирається, з другого, – імовірна одиниця аналізу має відповідати вищеокресленим критеріальним вимогам.

Нам близька точка зору С.Л. Рубінштейна, який розумів самосвідомість як структуру ставлення людини до світу, як структуру самого світу, що вміщує у собі суб'єкта [7]. Спираючись на це, вважаємо, що основним механізмом свідомості буде ототожнення, яке приводить до утворення й становлення суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних окультурених зв'язків. Зі свого боку, механізмом самосвідомості є уособлення, тобто перетворення зв'язків у ставлення, а відтак розвиток індивідуальності.

На наше переконання, таким утворенням, що об'єднує у собі життєвий світ та її дискретну одиницю – життєву ситуацію, а також світ внутрішній, індивідуальний, може бути *переживання Я* як внутрішня картина аналізованої ситуації. На кожному рівні ієрархічної організації психіки переживання Я виявляється у різних модифікаціях, залишаючись при цьому матеріалом для побудови гетерогенних психічних утворень (образ, уявлення, емоція, почуття, мотив, смисл, ставлення тощо).

У цьому зв'язку Ф.В. Басін, розвиваючи поняття "значущих переживань"

як предмета власне психологічного дослідження, відзначав, що світ для людини стає значущим тому, що вона здатна до його переживання [2]. Отож вельми актуальною є потреба у створенні теорії переживання, яка б у єдиному науковому витлумаченні об'єднала переживання-споглядання та переживання-діяльність [3]. При цьому дослідження першого здійснюється передусім у проблемному контексті вивчення емоцій, а другого – концепцій психологічного захисту, поведінки, привласнення, заміщення і т. ін.

Хотілося б вірити, що об'єднання названих аспектів одного процесу можливо у змістовому форматі самосвідомості. Тоді перед дослідниками постає завдання з'ясувати обсяг і зміст поняття “переживання Я” саме як одиниці аналізу самосвідомості. Але це вже проблема наступної статті.

ВИСНОВКИ

1. З метою продуктивного пізнання свідомості, незважаючи на багаточисленність теорій і концепцій, потрібні не тільки її об'єктування, а й персоніфікація. Це дає змогу вивчати самосвідомість у структурі свідомості та обґрунтувати її як центроутворювальний чинник внутрішньої організації цієї свідомості.

2. Самосвідомість надає свідомості цілісності, хоча при цьому володіє певною

автономією від основи, що її породила, має власну логіку розвитку, забезпечує становлення індивідуальності.

3. Визначення одиниці аналізу, що є надважливим показником методологічної зрілості науки, задає напрямок дослідження, коли переживання Я інтерпретуються як внутрішня картина ситуації і водночас як одиниця аналізу самосвідомості.

4. Цілісне дослідження переживання як споглядання і як діяльності не лише можливе у контексті самосвідомості, а й перспективне.

1. Агафонов А.Ю. Человек как смысловая модель мира. – Самара: БАХРАХ, 2000. – 336 с.

2. Бассин Ф.В. “Значащие” переживания и проблема собственно психологической закономерности // Вопросы психологии. – 1972. – №3. – С. 105–124.

3. Василюк Ф.Е. Психология переживания. – М.: МГУ, 1984. – 200 с.

4. Выготский Л.С. Собр. соч. – Т.2. – М.: Педагогика, 1982. – С. 91–118.

5. Гордеева Н.Д., Зинченко В.П. Функциональная структура действия. – М., 1982. – С. 12.

6. Зинченко В.П. Миры сознания и структура сознания // Вопросы психологии. – 1991. – №2. – С. 15–36.

7. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Наука, 1972. – 423 с.

Надійшла до редакції 11.11.2002.